

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ФУНКЦІЙ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

PROBLEM ISSUES OF THE CLASSIFICATION OF FUNCTIONS OF CIVIL-LEGAL LIABILITY

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Інститут права, психології та інноваційної освіти

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті дослідженні низка загальнотеоретичних проблем класифікації функцій цивільно-правової відповідальності. Відмічається, що Проблема цивільно-правової відповідальності як окремого інституту цивільного права, об'єкти регулювання якого представлені всіма видами цивільних правовідносин, і досі залишається однією з найбільш дискусійною в доктрині цивільного права, що обумовлюється багатогранним і складним характером цього інституту. Таким же дискусійним залишається і питання функцій цивільно-правової відповідальності як основних напрямків впливу норм цивільного законодавства на цивільні відносини з метою їх упорядкування, а також їх класифікації. Аналізуються підходи щодо визначення поняття та змісту цивільно-правової відповідальності. Доводиться, що цивільно-правова відповідальність як правова категорія є більше доктринальною, ніж нормативно-правовою, оскільки не має легального визначення та офіційного тлумачення. Встановлено, що сутність цивільно-правової відповідальності повною мірою проявляється у функціях, які вона покликана виконувати. Особливості прояву функцій цивільно-правової відповідальності обумовлюються і тісно пов'язані з метою цього виду відповідальності. Мета, завдання та функції юридичної відповідальності перебувають у системному взаємозв'язку один з одним. Мета на основі завдань і функцій, що випливають з неї, є консолідуєчим фактором всієї структурно-функціональної конструкції цивільно-правової відповідальності, а функції цивільно-правової відповідальності забезпечують реалізацію мети. Вказується на наявність у науковій літературі широкої інтерпретації класифікації функцій цивільно-правової відповідальності. Кожна функція цивільно-правової відповідальності відображає певний напрямок впливу цивільно-правової відповідальності і має свою специфіку. Висловлюється думка, що було б помилковим поділяти функції цивільно-правової відповідальності на головні та другорядні. Всі функції взаємопов'язані та забезпечують системну єдність та динаміку цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: функції юридична відповідальність, цивільно-правова відповідальність, суб'єктивні права, цивільне право, цивільні права, класифікація, правова категорія, правовий інститут.

In the research article, there are a number of general theoretical problems of classification of functions of civil liability. It is noted that the problem of civil liability as a separate institution of civil law, the objects of which are regulated by all types of civil legal relations, is still one of the most controversial in the doctrine of civil law, which is due to the multifaceted and complex nature of this institution. The question of the functions of civil liability as the main directions of influence of norms of civil legislation on civil relations for the purpose of their regulation, as well as their classification, is also debatable. Approaches to defining the concept and content of civil liability are analyzed. It is proved that civil liability as a legal category is more doctrinal than regulatory, since it has no legal definition and official interpretation. It has been established that the essence of civil liability is fully manifested in the functions it is designed to perform. Features of the manifestation of the functions of civil liability are conditioned and closely related to the purpose of this type of liability. The purpose, tasks and functions of legal responsibility are in a systemic relationship with each other. The goal based on the tasks and functions arising from it is a consolidating factor of the entire structural and functional structure of civil liability, and the functions of civil liability ensure the realization of the goal. It is indicated that there is a broad interpretation of the classification of functions of civil liability in the scientific literature. Each function of civil liability reflects a certain direction of influence of civil liability and has its own specificity. The opinion is expressed that it would be wrong to divide the functions of civil liability into primary and secondary. All functions are interconnected and ensure systemic unity and dynamics of civil liability.

Key words: functions, legal responsibility, civil-legal responsibility, subjective rights, civil law, civil rights, classification, legal category, legal institution.

Актуальність теми обумовлена важливістю та необхідністю адекватного правового забезпечення захисту цивільних прав громадян та підвищення ефективності цивільно-правової відповідальності як елемента охоронного блоку механізму цивільно-правового регулювання, «оскільки повнота та реальність здійснення суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб значною мірою залежить від ефективності їх захисту у разі порушення, а без налагодженої системи юридичної відповідальності держава нездатна захистити порушені суб'єктивні права особи» [4, с. 4].

В умовах розбудови правової держави й формування громадянського суспільства якісно змінюється не тільки роль права як важливого регулятора суспільних відносин, певного соціального феномена, але й самий зміст, наповнення основних правових категорій і юридичних засобів, і, безумовно, це стосується й інституту відповідальності [8, с. 205], в тому числі й цивільно-правової відповідальності.

Постановка проблеми. Проблема цивільно-правової відповідальності як окремого інституту цивільного права, об'єкти регулювання якого представлені всіма видами цивільних правовідносин, і досі залишається однією з найбільш дискусійною в доктрині цивільного права,

що обумовлюється багатогранним і складним характером цього інституту. Як слушно відмічає Н. Кузнецова, місце інституту цивільно-правової відповідальності в механізмі правового регулювання цивільно-правових відносин, як і співвідношення із інститутом захисту цивільних прав до сьогодні в цивілістичній науці є недостатньо дослідженим [8, с. 199].

Таким же дискусійним залишається і питання функцій цивільно-правової відповідальності як основних напрямків впливу норм цивільного законодавства на цивільні відносини з метою їх упорядкування, а також їх класифікації. Сутнісна значимість даного інституту в рамках регулювання суспільних відносин не викликає сумнівів, що свідчить про актуальність його глибокого та докладного вивчення

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці цивільного права питання, пов'язані з різними аспектами цивільно-правової відповідальності, були предметом наукових досліджень багатьох вчених, поміж яких слід назвати роботи: І. Бірюкова, Д. Бобрової, С. Братуся, В. Венедиктова, О. Дзери, А. Довгерта, Ю. Заїки, І.С. Кантафарової, Т.С. Ківалової, Н.С. Кузнецової, В. Луца, П. Недбайла, О. Підпригори, Н. Саніахметової, С. Харитоновна, Я. Шевченко, В. Щербини та багатьох інших.

Попри значну кількість проведених досліджень цивільно-правової відповідальності чимало аспектів, які стосуються функцій цивільно-правової відповідальності та їх класифікацій, і досі залишаються дискусійними та потребують подальших досліджень.

Метою статті є розгляд питань, пов'язаних з проблематикою класифікацій функцій цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи те, що цивільно-правові відносини є найбільш розповсюдженими, відповідно, й найбільш поширеними є заходи цивільно-правової відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність, яка, за влучним зауваженням казахського дослідника А. Нуртай, «поряд із власністю є одним із стовпів, на яких тримається система цивільного права», та «необхідною умовою зміцнення законності і правопорядку» [11, с. 167], характеризується специфічними особливостями, підставами та умовами наступу. Соціальна сутність відповідальності виявляється в розумінні, усвідомленні та розмежуванні наслідків діяльності за критеріями її правомірності й доцільності, можливості осуду або заохочення [1, с. 85].

Цивільно-правова відповідальність як правова категорія є більше доктринальною, ніж нормативно-правовою, не має легального визначення та офіційного тлумачення. Деякі науковці, зокрема, В. Деревнін, вважають, що дане поняття варто визначити на законодавчому рівні, оскільки наявність у юридичній літературі великої кількості точок зору, яка обумовлюється використанням терміна «відповідальність» у різних цілях, не завжди є ефективною [2, с. 73].

Тим часом, у науці міститься безліч різних трактувань і підходів до поняття цивільно-правової відповідальності, які, здебільшого, відрізняються один від одного акцентуванням на окремих її аспектах.

Так, на думку В. Примака, цивільна відповідальність є правовим засобом, спрямованим на відновлення майнового становища кредитора (потерпілого) та компенсацію його немайнових втрат за рахунок боржника; цивільна відповідальність є правовим результатом цивільного правопорушення, а тому водночас з порушенням чужого суб'єктивного цивільного права (яке є юридико-фактичною підставою цивільно-правової відповідальності) у відповідальній особи за наявності передбачених у законі або договорі умов виникає обов'язок зазнати несприятливих для неї майнових наслідків з метою надання належного кредиторів відшкодування (компенсації) [13, с. 62–63].

Як зумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників, визначає цивільно-правову відповідальність І. Канзафарова [4, с. 7].

А на думку Т. Ківалової, цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди є видом цивільного охоронного правовідношення, в якому одна сторона (заподіювач шкоди) зобов'язана нести передбачені нормами права негативні наслідки вчиненого нею правопорушення у вигляді компенсації за власний рахунок завданої іншій особі шкоди, а інша сторона (потерпілий) має право на відшкодування завданої їй шкоди [6, с. 9]. Як правовідношення, яке настає в результаті вчинення правопорушення і яке виражається в обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести додаткові позбавлення майнового характеру за вчинене правопорушення, з метою найбільш повного відновлення або компенсації порушених прав потерпілої особи, розглядає цивільно-правову відповідальність і В. Микитин [10].

О. Зозуляк та Ю. Парута, розглядаючи різновекторні визначення цивільно-правової відповідальності, які

висловлюються у науковій доктрині, відзначають, що «однією з поширених позицій є та, що приватноправова відповідальність є однією з форм державного примусу, яка полягає в застосуванні відповідними державними органами примусових заходів до правопорушника. Ще однією точкою зору є та, відповідно до якої юридична відповідальність є санкцією майнового характеру. Доволі поширеною є наукова думка і про те, що цивільно-правова відповідальність є новим обов'язком, якого не існувало до правопорушення. Ці твердження розкривають різні грані досліджуваного поняття» [3, с. 141–146].

В основі цивільно-правової відповідальності лежать загально-правові засади та функції юридичної відповідальності. Ці засади спрямовані на забезпечення законності та доцільності застосування заходів цивільно-правової відповідальності та на реалізацію механізму захисту цивільних прав та стабільності цивільного обороту. Тобто, функції цивільно-правової відповідальності встановлюються та спрямовуються її цілями, такими як: охорона цивільно-правових відносин; застосування заходів відповідальності до порушників права; виправлення та виховання правопорушників та недопущення вчинення нових правопорушень тощо.

На думку В. Микитина, «сутність цивільно-правової відповідальності повною мірою проявляється у функціях, які вона покликана виконувати» [10]. Цю думку поділяє й В. Луць, котрий, вважаючи, що через функції розкривається значення цивільно-правової відповідальності, зазначає, що встановлюючи обов'язок правопорушника відновити порушене право управомоченої особи, зокрема відшкодувати завдані їй збитки, інститут відповідальності виконує компенсаційну роль, що загроза застосування мір відповідальності покликана запобігати вчиненню правопорушення суб'єктами цивільних правовідносин, виховувати їх у дусі поваги до закону, до прав та інтересів інших осіб, неухильного виконання прийнятих на себе обов'язків [9, с. 68].

Як «основні напрями впливу на поведінку учасників цивільних відносин» функції цивільно-правової відповідальності розглядають Л. Баранова та С. Сиротенко, які вважають, що ці функції обумовлюються поняттям, ознаками, сутністю та призначенням інституту цивільно-правової відповідальності [21, с. 271–272]. На думку названих авторів, оскільки цивільно-правова відповідальність є інститутом цивільного права, в ній реалізуються загальні функції цивільного права (регулятивна, охоронна, превентивна та компенсаційна), а, по-друге, оскільки цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, то їй властиві і загальні функції останньої. Проте, особливості прояву функцій цивільно-правової відповідальності обумовлюються метою цього виду відповідальності, яка, на їх думку, полягає у відновленні порушених суб'єктивних цивільних прав, а у разі неможливості такого відновлення – у компенсації (грошовій або майновій) негативних наслідків правопорушення [21, с. 271–272].

У літературі зазначається, що цілі та функції відповідальності настільки тісно пов'язані, що деякими авторами вони не розрізняються зовсім, а тому, говорячи про цілі юридичної відповідальності, фактично мають на увазі її функції [17, с. 69–71]. Так, І. Канзафарова, на підставі аналізу загальних положень ЦК України щодо захисту цивільних прав та інтересів, щодо відповідальності за порушення зобов'язань, щодо відшкодування шкоди, відповідних спеціальних норм ЦК 176 України, положень законодавства, в яких конкретизуються загальні приписи ЦК України щодо відповідальності, дійшла висновку, що основною метою цивільно-правової відповідальності як системи цивільно-правових охоронних засобів є забезпечення та гарантія захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, а отже, основною функцією

цивільно-правової відповідальності є гарантійно-забезпечувальна [4, с. 175–176]. Крім того, вчена виокремлює також компенсаційну, штрафну, виховну, інформаційну та контрольну функції, при цьому, «спеціальними юридичними функціями є лише перші три, останні ж є соціальними функціями» [4, с. 180].

Як зауважує І. Килимник, у науковій доктрині до функцій цивільно-правової відповідальності як галузевого різновиду юридичної відповідальності відносять й загальні функції юридичної відповідальності [5, с. 138]. Тому, на переконання О. Церковної, за основу можна взяти поняття функцій юридичної відповідальності як основних напрямків впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів, мораль, правосвідомість, культуру, в яких розкривається її сутність, соціальне призначення й за допомогою яких досягаються цілі юридичної відповідальності [17, с. 69–71]. Таким чином, вважає Ю. Соколовська, з одного боку, в цивільно-правовій відповідальності реалізуються загальні функції цивільного права, а з іншого боку, й загальні функції юридичної відповідальності, що зумовлює віднесення до функцій цивільно-правової відповідальності інформаційну, виховну, регулятивну, захисту, превентивну, каральну, компенсаційну та сигналізаційну функції [16, с. 52].

Варто вказати на наявність у науковій літературі широкій інтерпретації класифікації функцій цивільно-правової відповідальності. Як зазначає Т. Ківалова, «надмірне звуження, так само як і надмірне розширення, кількості функцій цивільно-правової відповідальності виглядає не виправданим. Що стосується розширення переліку функцій цивільно-правової відповідальності, то, як правило, воно пов'язане із тим, що до їх числа включають не тільки юридичні, а й соціальні функції» [7, с. 76].

Різними авторами пропонується власний каталог функцій цивільно-правової відповідальності, до яких, як правило, відносять: «попереджувально-виховну, репресивну, компенсаційну та сигналізаційну функції» [19, с. 88]; «виховально-попереджувальну (превентивну), відновлювальну (компенсаційну), каральну (репресивну)» [6, с. 30]; «охоронну, правовідновну (компенсаційну), превентивну, виховну» [1, с. 88]; «заоб'язую-виховну; репресивну; компенсаційну; сигналізаційну» [11, с. 168].

Більшість вітчизняних дослідників пов'язують між собою правовідновлювальну та компенсаційну функції, вважаючи ці терміни взаємозамінними. Так, О. Скакун живає словосполучення «правовідновлююча (компенсаційна)» функція і вважає, що ця функція юридичної відповідальності спрямована на відновлення незаконно порушених прав, примусове виконання невиконаних обов'язків, властивих цивільній, насамперед, майновій, відповідальності (відновлення майнового права) [15, с. 434].

Поряд з тим існує думка, що «правовідновна (поновлююча, правопоновлююча, правовідновлювальна) функція ширша за своїм змістом ніж компенсаційна. Так, якщо компенсація здебільшого характерна майновій або цивільній відповідальності, то правовідновлення є завданням та ціллю всіх видів юридичної відповідальності, в приватних галузях права проявляється, зокрема, через компенсацію та реституцію, в галузях публічного права – в відновленні правопорядку, порушених прав, загальної справедливості» [14].

В. Микитин найбільш визначальною функцією цивільно-правової відповідальності вважає саме компенсаційно-відновлювальну функцію, яка обумовлює можливість визначення розміру та межі покладання відповідальності, яка повинна відповідати розміру заподіяної шкоди [10]. Казахський вчений А. Нуртай також вважає, що основною, головною функцією цивільно-правової відповідальності є її компенсаційно-відновлювальна функція, яка відображає пропорційність вживаних заходів відповідальності та викликаних право-

порушником збитків, а також спрямованість стягнення на компенсацію майнових втрат потерпілого від правопорушника [11, с. 167–172].

Схожу думку висловлює й Є. Харитонов, котрий зазначає, що найбільше відображає специфіку цивільно-правової відповідальності компенсаційна функція [20, с. 474]. З таким твердженням погоджуються й В. Борисова та В. Примаєк. Так, В. Борисова вказує, що така функція, з одного боку, відображає основну мету застосування заходів цивільно-правової відповідальності, а з другого, – встановлює еквівалентність розміру заподіяної правопорушенням шкоди та розміру відповідальності, а усі інші функції є факультативними [22, с. 364–365]. В. Примаєк наголошує на тому, що мета гарантування захисту суб'єктивних прав учасників цивільних відносин та забезпечення відшкодування завданої їм майнової чи моральної (немайнової) шкоди також повністю досягається через здійснення компенсаційної (відновної) функції цивільної відповідальності [12, с. 46]. При цьому, ніби продовжує цю думку В. Микитин, «каральна функція для цивільно-правової відповідальності взагалі не є характерною», оскільки «каральна функція цивільно-правової відповідальності або охоплюється функцією компенсаційною», або «взагалі знаходиться поза межами цивільно-правової відповідальності» [10].

Враховуючи важливість компенсаційної функції у цивільному праві, сьогодні в юридичній літературі вносяться пропозиції закріпити правило щодо відновлювального характеру цивільно-правової відповідальності в якості загального принципу цивільного права [4, с. 176]. Проте, на думку І. Казанфарової, «така пропозиція є не достатньо виваженою. Якщо навіть не розглядати цивільно-правову відповідальність як систему цивільно-правових засобів, а виходити з розуміння її як інституту цивільного права, необхідно враховувати, що відповідальність є охоронним інститутом права, який природно виконує охоронну функцію права, яка, в свою чергу, складається з двох елементів: 1) компенсаційного впливу; 2) штрафного (репресивного) впливу. Відокремлювати їх не можна, оскільки вони взаємопов'язані і взаємозабезпечують один одного. А у разі закріплення в ЦК такого принципу імперативною нормою буде встановлено, що штрафний вплив, як невід'ємна частина охоронної функції права, у цивільному праві не здійснюється» [4, с. 177].

Погоджуючись з цією думкою І. Казанфарової, вважаємо також, що було б помилковим поділяти функції цивільно-правової відповідальності на головні та другорядні. Всі функції взаємопов'язані та забезпечують системну єдність та динаміку цивільно-правової відповідальності.

Висновки. Отже, всі функції цивільно-правової відповідальності практично зводяться до досягнення мети цивільно-правової відповідальності – відновити порушене право і компенсувати збитки. У цьому вся проявляється взаємозв'язок мети і функцій цивільно-правової відповідальності. Таким чином, мета, завдання та функції юридичної відповідальності перебувають у системному взаємозв'язку з одним. Мета на основі завдань і функцій, що впливають з неї, є консолідуючим фактором всієї структурно-функціональної конструкції цивільно-правової відповідальності, а функції цивільно-правової відповідальності забезпечують реалізацію мети.

Кожна функція цивільно-правової відповідальності має свою мету, сферу впливу, а також метод реалізації, «відображає певний напрямок впливу цивільно-правової відповідальності і має свою специфіку. Деякі види впливу здійснюються одночасно, але це не є підставою для включення в зміст однієї функції тих ознак, які характерні для інших функцій цивільно-правової відповідальності» [18, с. 345–349].

ЛІТЕРАТУРА

1. Габріадзе М. Система цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 85–92.
2. Деревнін В. С. Цивільно-правова відповідальність: теоретичні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 70–75.
3. Зозуляк О. І., Парута Ю. І. Перспективні напрями удосконалення цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2021. Вип. 63. С. 141–146.
4. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. ... док. юрид. наук: спец. 12.00.03. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2007. 453 с.
5. Килимник І. І. Цивільне право України: навч. посібник; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова; Харків: ХНУМГ. 2014. 225 с.
6. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Одеса. 2008. 44 с.
7. Ківалова Т. С. Принципи та функції цивільно-правової недовірної відповідальності. *Митна справа*. 2010. №4(70). С. 76.
8. Кузнєцова Н. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка.* / За ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2010. Чис.V. 367 с.
9. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2001. С. 68.
10. Микитин В. І. Теоретичні аспекти цивільно-правової відповідальності та підстави її виникнення. URL:79.pdf (sworld.com.ua)
11. Нуртай А. Б. Вопросы правового содержания и значения гражданско-правовой ответственности. *KazNU Bulletin. Law series*. 2013. №2 (66). С. 167–172.
12. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2005. 208 с.
13. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
14. Середюк В. Функції юридичної відповідальності в правовій наці України та Польщі. URL: Sereduk (nbuv.gov.ua)
15. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник для студ. вищ. закладів / Національний ун-т внутрішніх справ. 2-ге вид. Харків : Консум, 2005. 656 с.
16. Соколовська Ю. В. Учасники підприємницьких товариств як суб'єкти цивільно-правової відповідальності у корпоративних відносинах: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Навчально-науковий юридичний інститут ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ. 2019. 260 с.
17. Церковна О. В. Особливості механізму реалізації функцій цивільно-правової відповідальності. *Південноукраїнський правничий часопис. Проблеми цивільного та господарського права*. 2014. №2. С. 69–71.
18. Церковна О. В. Щодо механізму реалізації функцій цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип.53. С. 345–349.
19. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч.: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. Київ: Концерн "Видавничий дім «Ін Юре», 2003. С. 88.
20. Цивільне право України: В 2-х томах. Т. 1: Підручник. За заг. ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої: Вид. друге. Х. «Одіссей», 2010. 832 с.
21. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. С. 271–272.
22. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т. 1. 656 с.